

УДК 340.0(09)(477) : 622.363

Сокур Ю. В., к.ю.н., доцент кафедри історії держави та права НАВС;
Сокур Є. Р., студент 4 курсу юридичного факультету, КНУ імені Т. Шевченка

Державне регулювання соляного промислу в Україні у XVIII-XIX століттях

В даній статті розглядається актуальне питання юридичної та історичної літератури а саме щодо державного регулювання соляного промислу в Україні у XVIII-XIX століттях. Також підготовлені ґрунтовні висновки та пропозиції щодо даного актуального питання.

Ключові слова: соляний промисел, правовідносини, торгівля, торгівельні відносини.

В данной статье рассматривается актуальный вопрос юридической и исторической литературы а именно по государственному регулированию соляного промысла в Украине в XVIII-XIX веках. Также подготовлены обстоятельные выводы и предложения по данному актуальному вопросу.

Ключевые слова: соляной промысел, правоотношения, торговля, торговые отношения.

This paper deals with current legal and historical literature in particular on state regulation of salt mines in Ukraine in XVIII-XIX centuries. Also prepared by solid conclusions and suggestions concerning this vital issue.

Keywords: Salt mining, legal, trade and trade relations.

Актуальність теми. Писемне право як регулятор суспільно-економічних відносин завжди «консервативніше» у порівнянні з динамікою реального життя. Держава, прагнучи врегулювати правовідносини, не завжди «встигає» це робити. Тому часто бачимо, як держава (і в минулі часи, і сьогодні) лише юридично закріплює ті ринкові реалії, ті прояви торговельної ініціативи народних мас, які вже склалися стихійно, тобто – по факту їх наявності.

Виклад основного матеріалу. Головною спонукальною причиною такої правотворчої і правозастосувальної діяльності держави є турбота про поповнення казни, про захист внутрішнього ринку, врегулювання суспільних відносин.

У XVIII-XIX століттях державні органи контролювали торгівлю такими прибутковими з огляду на поповнення казни товарами, як вино-горілчана, тютюнова продукція, цукор, сірники тощо. Предметом постійної уваги були солевидобуток та солеторгівля. Тут держава завжди тримала свою монополію, вважаючи сіль одним із важливих стратегічних ресурсів.

На значенні такого продукту як сіль у тогочасному господарському житті варто зупинитись окремо. Відомо, що сіль була основним вантажем чумацьких перевезень. Державою до найменших дрібниць регламентувався видобуток солі, торгівлю і забезпечення нею населення. Навіть ціни на сіль диктувалися у дореволюційній Росії з імператорської канцелярії.

З огляду на сьогоднішній день, надмірна на державному рівні увага до такого ординарного продукту, як сіль може нам видатись надто дріб'язковою. Адже сьогодні сіль чи не найдешевший продукт, якого ніколи не бракує. У зимовий період нею посипаються навіть автодороги. Але слід мати на увазі технологічні реалії попередніх століть. У минулі часи, коли не було таких звичних нам технологічних засобів збереження продуктів, як холодильні, морозильні установки, консервування, пастеризація тощо.

Отже сіль була не лише необхідною харчовою добавкою, а й єдиним консервантом м'яса, сала, риби, овочів, фруктів тощо. Більше того, — для окремих етносів, які займалися скотарством або рибальством, — єдиним засобом самовиживання (збереження м'ясо-рибної продукції шляхом засолки для власного споживання, для торгівлі нею).

Не слід забувати і про трудомісткість видобутку солі колись і тепер. Раніше сіль в основному добувалася вручну шляхом випарювання із соляної ропи. Сьогодні механічного видобутку солі з одного лише Артемівського родовища в Донецькій області, де сіль залягає пластом у 3-15 метрів, вистачить нам на сотні років. Раніше сіль була дорога і вважалася «другим хлібом». А звідси — роль і авторитет чумака як постачальника цього необхідного продукту.

На підтвердження державної регламентації торгівлі сіллю наведемо один із характерних документів — «Указ Его Императорскаго Величества Самодержца Всероссийскаго изъ Правительствующаго Сената — О продажных ценах соли на 1828 год». Указом встановлювалися конкретні ціни для оптового продажу солі і для роздрібного продажу в «магазиннах местного продовольствия» в кожній із губерній Російської імперії — від Польщі до Сибіру. Ціна встановлювалась у залежності від джерела солевидобутку. Скажімо, оптова ціна за пуд солі, видобутої з Кримських озер — Перекопських, Генічеських — складала 80 копійок; а з озер — Євпаторійських, Феодосійських, Керченських — 15 копійок [1].

На місцях, у губерніях, поряд із виконанням інших функцій торгівлею опікувались, здійснювали постійний контроль за нею Казенні палати. Вони були створені у 1882 році на підставі «Учреждения о губерниях» 1775 року і підпорядковувались безпосередньо Міністерству фінансів. Зазначені Палати вели облік прибутків і видатків у губерніях, здійснювали контроль за надходженням податків, за ціною політикою. Вони вели також нагляд за станом соляних розробок, обсягами торгівлі сіллю. До компетенції цих установ належала видача свідоцтв на право торгівлі сіллю, на її транспортування тощо.

Так, за даними Київської казенної палати у 1823 році було видано печатних паспортів на право торгівлі та транспортних паспортів на різні терміни дії (до одного, двох, трьох, чотирьох, п'яти, шести років) — 2778 штук. За дозвіл на торговельно-транспортну діяльність суб'єктами цього промислу було сплачено у вигляді грошового збору (мита) 531304 карбованців [2].

У кожному конкретному випадку чумаками та іншим солеперевізникам Казенними палатами видавались відповідні ордери — дозволи на право транспортування солі, навіть якщо йшлося про одноразовий провіз через митні кордони. Ось клопотання якогось урядовця Михайла Кречетникова від 3-го квітня 1790 року перед Київською казенною палатою і Васильківською митницею про надання дозволу на ввіз солі міщанами Ігнатом Софіним і Герасимом Кощинкою: «Господину Васильковской таможенн Директору Надворному Советнику Потоцкому. Просьба о неприпятствии таможенным служащими ввозимой во внутрь России на 15 фурах соли. Прошу Ваше высокоблагородие данную соль пропустить через заставу в губернию с предостережением, чтобы другого чего-либо недозволенного не было ввезено. Михаил Кречетников . 3 апреля 1790 год. Киев» [3].

Подібні персоналізовані клопотання були досить поширеною формою правового регулювання торгівлі впродовж тривалого часу. Так, комісіонер Поярков доповідає

цивільному губернатору, що 22 березня 1801 року ним укладений з фурщиками контракт на поставку казенної солі та просить захисту від утисків під час їхнього перевезення, — щоб не брали побори за проїзд мостами, випаси, водопої. А Головна соляна контора, «определенно» до означених губернаторів Курського, Слобідського українського, Малоросійського та Київського, просить повідомити місцевих начальників про надання допомоги перевізникам солі [4].

Солевидобування та головні фігуранти цієї галузі, чумаки-солеперевізники, були під постійною опікою і захистом урядовців найвищого державного рівня. Про це свідчить, зокрема, лист генерал-прокурора Г. Державіна до Київського губернатора П. Панкратьєва, датований 1802 роком: «Милостивий государю мій, Петро Прокофійовичу. Із Указу урядового Сенату, виданого в 23-й день вересня 1802 року, вашій величності вже відомо, що Государ імператор повернув Кримські солоні озера в державне утримання, височайше наказуючи провести операцію соляного промислу під особливим моїм наглядом.

З приводу цього відправлений по високому наказу в Крим для огляду цього промислу Колежський радник Сафонов доповідає мені, що проїжджаючи через Новоросійську губернію, ознайомився з дорогою, по якій промисловці їздять за сіллю, і переконався, що вона дуже важка, що фурщики нерідко втрачають через непридатність доріг худобу, що немає пасовищ, мостів і водопоїв. А поміщики, чії землі розташовані біля дороги, за випас і водопій вимагають великі платежі. Утримувачі переправ через ріки збирають з візників непомірні збори.

Прошу Вашу величність звернути увагу по довірєній Вам губернії, щоб для проїжджаючих фурщиків за сіллю скрізь були справні дороги, переправи, відведені місця для пасовищ, водопої і ніде не відбувалося ні найменших їм утисків і образ. Покірний слуга Ваш Гавріїл Державін» [5].

Наведений документ прикметний тим, що, як бачимо, на початку ХІХ століття держава повністю монополізує джерела видобутку такої важливої харчової сировини, як сіль, встановлює контроль над її запасами і реалізацією. Цим переймається Сенат і навіть Сам Государ імператор, а наглядачем-куратором над Соляними озерами в Криму призначається особа в чині генерала.

До найменших бюрократичних дрібниць відбувалась також державна регламентація щодо забезпечення населення сіллю, і урядовий контроль за цінами на цю важливу продукцію. Про це знову-таки свідчать численні архівні матеріали. Так, наприклад, було видане спеціальне розпорядження Міністерства фінансів про безкоштовне забезпечення з 1-го січня 1848 року сіллю нижніх чинів, стройових і нестройових, які служили в польових військах. Забезпечення здійснювалось через державні соляні магазини. Оскільки мережа цих магазинів існувала лише в Губерніях Великоросійських, Сибірських і Закавказьких, то розпорядження забезпечувати сіллю поширювалось лише на ті війська, що квартирувались в названих губерніях. Про це і були дані вказівки відповідним Грошовим палатам.

Пізніше надійшла вказівка і Київській Казенній Палаті щодо виконання даного положення: 1. Покупку солі вищевказаним військами, які знаходяться Київській губернії, здійснювати з розрахунку 20 фунтів на людину в рік (вкг. — Ю.С., Є.С.), відпускаючи гроші за місцевими цінами, визначеними начальником губернії. 2. У розрахунках з цього приводу дотримуватися правил, роз'яснених у височайше затвердженому циркулярі по Воєнному відомству 28 квітня 1848 року, тобто відпускати

гроші у відповідності з числом людей за вимогою дивізійних та інших старших начальників. 3. Якщо дрібна сіль продається дорожче, а крупна дешевше, то відпуск грошима за сіль проводити за затвердженими цінами по 10 фунтів дрібної та 10 фунтів крупної на кожну людину. 4. Облік приходу-розходу відпущених на сіль грошей здійснювати в особливих шнурованих зошитах з тим, щоб вони для ревізії були подані в Інспекторський Департамент Воєнного Міністерства. В свою чергу Казенна палата повідомляла, військам, що вони мають право вимагати гроші за сіль за декаду наперед, починаючи з 1 січня 1848 року [6].

Адміністративний контроль за забезпеченням сіллю здійснювався не лише відносно військових, а й щодо цивільного населення. Свідченням цього знову ж таки є численні архівні документи.

Так, скажімо, городничі регулярно подавали звіти-рапорти Київському губернатору про забезпечення сіллю своїх міст. Наприклад, городничий міста Липовець звітує 7 липня 1798 року, що мешканці Липовця купляють сіль у різного звання промисловців, які привозять її з Кримського та і Цесарського кордону та продають її по 90 копійок за пуд. Недостатку в солі місто не має [7].

Васильківський городничий повідомляє рапортом, що кримської солі у 1844 році доставлено 2000 пудів [8].

Звенигородський городничий подає звіт за липень 1803 року, про кількість проданої промисловцями Київської губернії солі, привезеної з Криму, та видачу квитанцій про отримання грошей за сіль по 14 копійок за пуд. У звіті деталізується – з Перекопських озер промисловики доставили 2558 фур, що складає 187 361 пуд солі; подаються імена перевізників (чумаки), які перевезли з Перекопських озер до Кракова по 17 копійок за пуд 774 фури, вагою 59289 пудів.[9].

Господарчий Департамент Міністерства Внутрішніх Справ 22 листопада 1847 року звертається до Київського губернатора із запитом про ціни на сіль. На виконання запиту подаються дані. У м. Києві – вартість за пуд – 65 копійок; Київський повіт – вартість за пуд – 67 копійок; Васильків – 70 копійок; Васильківський повіт – 60 копійок; Канів та Канівський повіт – 60 копійок; Сквир та Сквирський повіт – 60 копійок; Липовець – 60 копійок; Липовецький повіт – 70 копійок; Бердичів – 65 копійок, повіт – 55 копійок; Умань – 55 копійок, повіт – 60 копійок [10].

Звісно, держава дбала про забезпечення населення не лише сіллю, а й іншими важливими продуктами харчування. В окремі періоди видавалися навіть спеціальні розпорядження посадовців, спрямовані на захоочення населення до торгівлі продуктами. Показовим у цьому плані є документ Київського губернатора від 15 травня 1832 року. Він адресований городничим Київської губернії із вказівкою Миським та Земським поліціям негайно оприлюднити в своїх повітах інформацію про те, що мешканці повітів Київської губернії мають право на безперешкодну доставку та продаж власних запасів у місті Києві. При цьому всі перевізники і торгівці будуть захищені від всіяких утисків [11]. Звісно, що такі заходи також сприяли певною мірою у подальшому розвитку вже існуючого чумацтва в тому, чи іншому регіоні.

У документі від 30 червня 1840 року із Міністерства Внутрішніх справ (господарчий департамент) до всіх Начальників губерній також наголошувалося на необхідність надання повної свободи, без всяких обмежень на торгівлю хлібом на підставі діючих законів, які містяться у «Своде Уставов» та «Учреждений торговых» [12].

З метою уникнення зловживань при отриманні зборів, мит за переправи через

мости і перевози через річки Державною Думою 18 березня 1823 року, були введені єдині збори за переїзди через мости і за переправи через річки. Метою впровадження загальних правил було стягнення мит, які б діяли на всій території держави. Вартість такси за переправи встановлювалася міськими Думами, але рекомендувалося при визначенні такси враховувати, щоб даний збір був необтяжливий, а в окремих випадках і взагалі не брався. Київський губернатор в свою чергу, виконуючи Указ Правлячого Сенату про правила зборів за переїзд через мости, розробив окремий додаток загальних такс, які були доведені міським Думами, Земським судам до обов'язкового виконання [13].

Значну питому вагу в розвитку торгівлі в Україні відіграло єврейське населення. Місцеві органи влади шли на поступки з приводу реалізації товарів власного виробництва євреям, надаючи їм дозволи через місцеву поліцію на транспортування та торгівлю продовольчими товарами [14].

Економічні потреби подальшого розвитку торгівлі вимагали невідкладних заходів щодо поліпшення чумацького транспорту. В цьому полягали, насамперед, інтереси дворян-землевласників, які були зацікавлені в зростанні експорту збіжжя через чорноморські порти. Уряд, йдучи назустріч торговому капіталові, вживав всіляких заходів, щоб розширити цей експорт.

Висновки. У період найбільшого розвитку чумацтва (XVII – перша половина XIX століття) головним вантажем чумацьких перевезень все ж залишалась сіль, видобуток і торгівля якою контролювала держава. Як ми вже говорили, в ті часи сіль була особливим стратегічним продуктом, що мав не лише харчову цінність, а й слугував основним консервантом м'ясної, рибної, овочевої продукції. Адже, як відомо, існуючих нині технологій продуктозберігання (холодильники, пастеризація тощо) у минулі часи не існувало.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Державний архів Київської області (далі ДАКО), – Ф.-1. – Киевское губернское правление, оп. 336, спр. 2362, арк. 3.
2. ДАКО, – Ф.-280. – Киевская казенная палата. Казначейское отделение, оп. 166, спр. 7354, арк. 4 зв.
3. Там само. – спр. 2429, арк. 5,7.
4. ДАКО, – Ф.-2 Киевский гражданский губернатор, оп. 1, спр. 864. – 2 арк.
5. ДАКО, – Ф.-2 Киевский гражданский губернатор, оп. 3, спр. 1081.– 3 арк.
6. ДАКО, – Ф.-2 Киевский гражданский губернатор, оп. 1, спр. 27009, арк. 53-54.
7. ДАКО, – Ф.-2 Киевский гражданский губернатор, оп. 3, спр. 549. – 12 арк.
8. ДАКО, – Ф.-2 Киевский гражданский губернатор, оп. 1, спр. 20803 арк. 20"21.
9. ДАКО, – Ф.-2 Киевский гражданский губернатор, оп. 3, спр. 1081, арк. 77"80.
10. ДАКО, – Ф.-2 Киевский гражданский губернатор, оп. 1, спр. 27009, арк. 1, 19, 29.
11. ДАКО, – Ф.-2 Киевский гражданский губернатор, оп.1, спр. 3821. – 2 арк.
12. ДАКО, – Ф.-2 Киевский гражданский губернатор, оп. 1, спр. 14264, арк. 1.
13. ДАКО, – Ф.-921 Киевский нижний земский суд, оп. 1, спр. 1226, арк. 4.
14. ДАКО, – Ф.-2 Киевский гражданский губернатор, оп. 1, спр. 12048, арк. 4.